

“MAHBUB UL-QULUB” ASARIDAGI FRAZEMALARNING SEMANTIK- STRUKTUR TAHLILI

Mirzayeva Kamola Ne'matillo qizi

Qarshi shahri 23-o'rtta maktabning Ona tili va adabiyot o'qituvchisi

E-mail: kamola-mirzayeva@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiy qalamiga mansub “Mahbub ul-qulub” asarida qo'llangan frazemalarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qiligan. Asardagi frazeologik birliklar badiiy nutqning ta'sirchanligini oshirish, muallifning axloqiy-falsafiy qarashlarini ifodalash hamda ijtimoiy munosabatlarni obrazli yoritishda muhim vosita bo'lib xizmat qilishi, frazemalar tarkibidagi ayrim leksik birliklarning tarixiy-semantik o'zgarishlari, ularning zamonaviy o'zbek tilidagi muqobilari bilan munosabati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: frazeologiya, frazema, leksika, semantika, ibora, antonim, variant, madaniyat.

Аннотация. В данной статье анализируются лексические и семантические особенности фразеологии, используемой в произведении Алишера Навои «Махбуб уль-кулуб». Фразеологические единицы в произведении служат важным инструментом повышения выразительности художественной речи, выражения морально-философских взглядов автора и образного освещения социальных отношений. Анализируются историко-семантические изменения некоторых лексических единиц во фразеологии, их взаимосвязь с аналогами в современном узбекском языке.

Ключевые слова: фразеология, лексика, семантика, выразительность, антоним, вариант, культура.

Annotation. This article analyzes the lexical and semantic features of phrasemes used in Alisher Navoi's work Mahbub ul-qulub. It examines the role of phraseological units in enhancing the expressiveness of literary discourse, conveying the author's moral and philosophical views, and figuratively reflecting social relations. Particular attention is paid to the historical and semantic changes of certain lexical components within these phrasemes, as well as to their correlation with equivalent units in modern Uzbek. The study demonstrates that phraseological expressions serve as an essential linguistic tool for shaping the aesthetic and ideological content of the work and for revealing its cultural and historical layers.

Key words: phraseology, phraseme, lexis, semantics, idiomatic expression, antonym, variant, culture.

KIRISH

Frazema “o'z qismlarining alohida ma'nosidan farq qiluvchi bir butun holda ishlatiladigan tayyor lug'aviy birlik” bo'lib, gapda bir so'z vazifasini bajaradi. Frazemalar nutqqa rang-baranglik bag'ishlaydi va sinonim, antonim va omonim munosabatlarga kirisha oladi. Ularni frazeologiyani ajralmas qismi deb qarash mumkin. Chunki frazeologiya umumiy tizim bo'lsa, frazema ana shu tizimni tashkil etuvchi asosiy birlikdir. Frazeologiya frazemalarning tuzilishi, ma'nosi, kelib chiqishi va nutqda qo'llanish xususiyatlarini o'rganish orqali tilning obrazlilik va ta'sirchanlik jihatlarini ochib beradi. Frazemalar tuzilishiga ko'ra so'z birikmasiga yoki gapga teng

bo'lib, semantik jihatdan bir butun, umumlashgan ma'no anglatadi, nutqqa tayyor holda kiritiladi.

Frazeologiya nazariyasining ilk tadqiqotchisi shvetsar-fransuz tilshunosi Sharl Ballidir. Olim o'zining ikki yirik asari ("Stilistika ocherki" (1905), "Fransuz stilistikasi" (1909))ga frazeologizmlar tadqiq etilgan maxsus boblar kiritgan. U o'zining asarlarida frazeologik birliklarning ichki va tashqi belgilarini o'zaro farqlagan edi. U o'z tadqiqotida tildagi shunday birliklarning struktural xususiyatlari tashqi belgilari, semantik tabiati esa uning ichki belgilari hisoblanishini ko'rsatib o'tadi [1, 665].

F. de Sossyur esa "Umumiy tilshunoslik kursi" asarida sintagma, uning belgilari haqida so'z yuritar ekan, "Tilda shunday tayyor birikmalar borki, ularning uzual xarakteri ma'nosi va sintaktik xususiyatidan kelib chiqadi. Ularni tayyorgarliksiz qo'llash mumkin emas, chunki bunday birikmalar tayyor holda, an'anaga ko'ra qo'llaniladi" [2,157], – degan edi.

O'zbek tilshunosligida ham frazemaga oid ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, o'zbek tilshunosligidagi Y.Pinxasov, Sh.Rahmatullayev, H.Kahhorova, Z.Choriyeva, Sh.Usmanova, Sh.Almamatova, G.Adashulloyeva, Sh.G'aniyeva kabi tilshunoslarning ishlarida frazemalar atroflicha tadqiq etilgan.

Tadqiqotchi olim A.E.Mamatov ta'kidlaganidek, "Frazeologiyani "keng" va "tor" ma'noda tushunish noto'g'ri, uni bitta ma'noda tushunish kerak. Ular qanday til birliklari deb tasnif qilinishidan qat'i nazar, aforizmmi, maqol yoki matalmi, turg'un so'zlashuv formulalarimi, "qanotli so'zlar"mi, xullas, agar ular frazeologizmning biz bergan ta'rifiga mos tushsa, undagi talablarni bajara olsa, ya'ni tuzilishi jihatidan so'z birikmasi yoki gapga teng bo'lgan, obrazli, umumlashgan ma'no anglatadigan, leksik elementlari qisman yoki to'liq ko'chma ma'noga ega bo'lgan, lug'atlarda qayd etilgan har qanday turg'un birliklar frazeologik birliklar tarkibiga kiritilishi shart" [3,212].

Navoiyning butun umri davomidagi kuzatishlari, xulosalari asosida yaratilgan "Mahbub ul-qulub" asarlari lingvomadaniy birliklar, jumladan frazemalarga boyligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Ularni chuqur tahlil qilish o'zbek tilining o'ziga xos jozibasini namoyon etish nuqtayi nazaridan g'oyat muhim sanaladi.

Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asaridagi frazemalar mazmunan rang-barang bo'lib, ularning katta qismi hozirgi kungacha qisman o'zgargan holda faol qo'llanib keladi, Asarda qo'llanilgan frazemalarni hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanish holatiga ko'ra ikki guruhga ajratib tahlil qilishimiz mumkin:

Ayni shaklda qo'llanadigan frazemalar. Bu turga kiruvchi frazemalarning asosiy qismi bizgacha shaklan o'zgarishsiz yetib kelgan, faqat ayrimlari semantik yoki morfologik jihatdan qisman o'zgarishga uchragan. *G'am yemoq* frazemasini ayni shu

guruhga kiritish mumkin. Bu asarda *g'am yemoq* iborasining bir necha o'rinda qo'llanilganiga guvoh bo'lish mumkin.:

1. *Tengri razzoqlig'in bilgan ro'zi uchun g'am yemagay.* (Tangrining Razzoqligini (rizq beruvchi ekanini) bilgan rizq uchun g'am yemagay).

2. *Shohg'a dunyoda chin so'z deguvchi va aning oxirati g'amin yeguvchi.* (Dunyoda shohga faqat rost so'z deguvchi va uning oxiratini g'amini yeguvchidir). Keltirilgan har ikki gapda ham bu iborasi *tashvishda bo'lmoq* ma'nosida qo'llanilgan.

Bu iborani hozirgi o'zbek adabiy tili izohli lug'atida ham *g'am-hasratda bo'lmoq*, *tashvishda bo'lmoq* ma'nolarida keltirilganini ko'rish mumkin. Bu ibora hozirgi xalq tilida va badiiy asarlarda ham leksik va semantik jihatdan o'zgarishsiz qo'llanib kelyapti. Xususan, mazkur frazemani yozuvchi H.Nazirning "Ko'k orol chiroqlari" asarida uchratish mumkin. Ya'ni asarda qo'llanilgan *g'amini yemoq* frazemasini *tashvishlanmoq* ma'nosida qo'llanilgan: ".....*kampir sho'rlik bizning g'amimizni yeb, daladagi katta qozondan tog'orada ovqat tashiydigan bo'ldi* [4, 506].

Asarda qo'llanilib, hozirgi o'zbek adabiy tilida ham o'zgarishsiz qo'llanilib kelayotgan frazemalardan yana bir nechtasini sanab o'tish mumkin. Ular Navoiy asarlarida ham zamonaviy asarlarda ham leksik va semantik o'zgarishga uchramagan, lekin eski o'zbek tilida qo'llangan grammatik shakllar hozirgi o'zbek adabiy tilidagi varianti bilan almashgan holda ishlatilib kelinmoqda. Bular sirasiga "*Tilin tiymaq*", "*Boy bermaq*", "*Ko'nguldin uzmaq*" iboralarini misol sifatida keltirish mumkin.

Shoh rozin asramoqda tilin tiymag'anning boshi boribdur va g'ayrat va siyosat tig'i aning nihodidin zamor chiqoribdur. Bu yerda *tilin tiymaq* iborasi "gap aytishdan o'zini tutmoq" ma'nosida qo'llangan, ya'ni "*Shoh sirini asray olmaganning boshi ketadi*".

O'zbek tilining izohli lug'atida ham *tilini tiymoq* frazemasini keltirilgan bo'lib, "*gap aytishdan o'zini tutmoq*" ma'nosida qo'llangan. Bu frazema badiiy asarlarda ham ko'p uchraydi. Xususan, P.Qodirovning "Yulduzli tunlar" romanida ham ayni ma'noda ishlatilgan: "*Darvesh gov yana bu yerda ham tilini tiymay, chatoq qildi. Barcha beklarni yomonlab, qarg'ab, olovga moy sepd*" [5, 135].

Boy bermaq frazemasini "Mahbub ul-qulub"da "yo'qotmoq, yutqizmoq" ma'nosida qo'llanilgan. Bu frazema "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" hamda "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ham *boy bermaq* shaklida qo'llanilgan, ya'ni o'tmishda Navoiy tilida mavjud bo'lgan mazkur frazema hozirgi kungacha o'zgarishsiz saqlanib qolganiga guvoh bo'lish mumkin. Bu ikkala lug'atda uning ma'nosi "yutqizmoq, yo'qotmoq, sezdirib qo'ymoq" tarzida izohlangan. Shuningdek, Said Ahmadning "Hukm" qissasida bu frazemadan ayni ma'noda foydalanilgan: "*Tilmoch qimorga o'zini urdi. Omadi ketib, hovlijoyni boy berib, qaynatasining uyiga ko'chib keldi*" [6, 569].

Komponenti o'z'gargan frazemalar. A.Mamatov bunday frazemalarni "leksik qayta shakllangan frazemalar" deb nomlaydi va bu o'zgarishlarning nolisoniy va lisoniy omillarini sanab o'tadi [7, 42]. Tildagi an'analarning o'zgarishi, frazema asosida yotuvchi obrazni yanada jonlantirish yoki rivojlantirish ta'sirida yuz beradigan leksik qayta shakllanish lisoniy omil sanaladi va asarda qo'llanilgan ayrim frazemalar tarkibidagi leksik qayta shakllanish obrazlilikni kuchaytirishga xizmat qilgan.

"Mahbub ul-qulub"dagi bir qancha frazemalar bugungi kungacha grammatik yoki leksik jihatdan biroz o'z'gargan holda yetib kelgan. Jumladan, *yuzga chopmoq*, *ko'z solmoq* frazemalarida shunday xususiyat ko'zga tashlanadi.

Yuzga chopmoq frazemasida asarda "yuziga tik gapirmoq" ma'nosida qo'llanilgan. Mazkur frazema hozirgi o'zbek tilida *betga chopmoq* tarzida foydalaniladi. Quyidagi misollar orqali mazkur fikrni asoslash mumkin.

1. *Ko'ngullari to'bichoq sekreturdin orom topmoq va so'zlari bosh yalang yuzga chopmoq.* Ya'ni "*Fosiq va badfe'l bahodirlik lofini urganlarni ko'ngillari ot choptirib, orom olish va yuz xotir qilmay tik gapirish*" ("Mahbub ul-qulub").

2. "*Dilovarxo'ja "ha kechagi gaplaringiz-chi", demoqchi bo'ldi-yu, betga chopishni hozir o'ziga ep ko'rmadi*". (Shuhrat "Oltin zanglamas").

Navoiy asarida ham "Oltin zanglamas" asarida ham ushbu ikki frazema bir xil ma'noda qo'llangan. Ko'rinib turibdiki, Navoiy ijodida mazkur frazema hozirgi tildagidan faqat usluban biroz farq qiladi, ya'ni "Mahbub ul-qulub"da badiiy uslubda, hozirgi o'zbek tilida esa so'zlashuv uslubiga yaqin tarzda ifodalangan.

Ko'z solmoq frazemasida "Mahbub ul-qulub"da "**qo'lga kiritishni maqsad qilish, da'vo qilish**" ma'nosida qo'llangan" *Kunduz kezmaklari ibrom bila eldin nima olmok uchun, kecha kelib o'g'urlarg'a el jhotig'a ko'z solmoq uchun.* Hozirgi o'zbek tilida mazkur frazema *ko'z tikmoq*, ayrim hollarda *ko'z olaytirmoq* frazemalari orqali beriladi. Sadridin Ayniyning "Sudxo'rning o'limi" asarida *ko'z tikmoq* frazemasida Navoiy asarida qo'llanilgan *ko'z solmoq* frazemasida ifodalangan ma'noda kelgan: "...*bo'lmasa yeringizga ko'z tikkan o'sha qishloq sudxo'rlari oldiga boravering!*" [8, 257].

Hozirgi kunda *ko'z solmoq* frazemasida shaklan eskirgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ham ba'zi o'rinlarda *ko'z solmoq* frazemasida "qaramoq" ma'nosida qo'llangan. Lekin bu ma'noda ko'proq *nazar solmoq* frazemasidan foydalaniladi. Shukur Xolmirzayevning "Saylanma"sida *ko'z solmoq* frazemasida "qaramoq" ma'nosida qo'llangan: "*Amirqul polvon choponi etaklarini qoqib tashlab, yo'lkaga yo'nalar ekan beixtiyor atroflarga o'tkir-o'tkir ko'z solar, nimalarnidir eslamoqchi bo'lardi*" [9, 210].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, frazemalar qaysi davrga oid bo'lmasin xalqning hayotini, turmush tarzini, urf-odatlarini, milliy madaniyatini, o'sha davrga oid dunyo qarashini,

ogʻzaki ruhiy kechinmalarini va orzu-istaklarini ifodalaydi. Boshqacha aytilganda frazeologizmlar xalq tomonidan yaratilgan til birligidir. Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida qoʻllanilgan frazemalar ham bizda oʻsha davr hayot tarziga oid tasavvur uygʻotadi, yaʼni Navoiy xalq tilida ishlatilib kelingan frazemalardan oʻrinli foydalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Ubaydullayeva M. Frazeologik birliklarning shakllanishi va taraqqiyoti bosqichlari. – N.: NamDU toʻplami, 2024. 665-b.
2. Соссюр Ф.де. Курс общей лингвистике. – Труды по общему языкознанию. – М., Прогресс, 1977. – С. 157.
3. Маматов А.Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент, 1991, 212-б.
4. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. Olti jildli. oltinchi jild. Toshkent – 2023, 506-b.
5. P.Qodirov. “Yulduzli tunlar”. – Toshkent: “Navroʻz” – 2019, 135-b.
6. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. Olti jildli. Birinchi jild. Toshkent – 2023, 569-b.
7. Маматов А. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. Филол. фан. док...дисс. автореф. – Т., 2000. – Б. 42.
8. Oʻzbek tili freozologik lugʻati. – Toshkent: “Gʻafur Gʻulom” – 2022, 257-b.
9. Sh. Xolmirzayev “Saylanma”. 1-jild. – Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2003. – B. 210.